

# Els lideratges en la morfogènesi de les universitats històriques del Principat de Catalunya

## *The leaders in morphogenesis of the historical universities of Principality of Catalonia*

Joaquim Vallés Dalmau

director.iuta@euniv.eu

*Universitat Europea IMF (Principat d'Andorra)*

Josep Serrano Daura

jserrano@uic.es

*Universitat Europea IMF (Principat d'Andorra)*

Data de recepció de l'original: 21/02/2025

Data d'acceptació: 31/03/2025

### RESUM

Els tres estudis generals i universitats erigits al Principat de Catalunya per iniciativa eclesiàstica (Tarragona, Tortosa i Solsona) es diferenciaren dels centres universitaris comunals (Lleida, Girona, Barcelona i Vic), pel fet d'acreditar en la seva morfogènesi institucional un lideratge inqüestionablement personalista. Això no obstant, aquest fet no permet establir hipòtesis explicatives generalitzables, atès els perfils biogràfics dels tres personatges (el cardenal Cervantes a Tarragona, el frare dominic Baltasar Sorí a Tortosa i el cavaller Joaquim Setantí a Solsona), només tenen un vincle comú prou significatiu: la seva adhesió a la Contrareforma tridentina.

PARAULES CLAU: Història de la Universitat; Tortosa; Tarragona; Solsona.

## RESUMEN

Los tres estudios generales y universidades erigidos en el Principado de Cataluña por iniciativa eclesiástica (Tarragona, Tortosa y Solsona) se diferenciaron de los centros universitarios comunales (Lleida, Girona, Barcelona y Vic), por acreditar en su morfogénesis institucional un liderazgo incuestionablemente personalista. Sin embargo, este hecho no permite establecer hipótesis explicativas generalizables, dado los perfiles biográficos de los tres personajes (el cardenal Cervantes en Tarragona, el fraile dominico Baltasar Sorio en Tortosa y el caballero Joaquín Setantí en Solsona), sólo tienen un vínculo común suficientemente significativo: su adhesión a la Contrareforma tridentina.

PALABRAS CLAVE: Historia de la Universidad; Tortosa; Tarragona; Solsona.

## ABSTRACT

The three general studies and universities established in the Principality of Catalonia on the initiative of the Church (Tarragona, Tortosa and Solsona) were different from the communal university centres (Lleida, Girona, Barcelona and Vic) because their institutional morphogenesis demonstrated an unquestionably personalist leadership. However, this fact does not allow for the establishment of generalisable explanatory hypotheses, given that the biographical profiles of the three figures (Cardinal Cervantes in Tarragona, the Dominican friar Baltasar Sorio in Tortosa, and the knight Joaquín Setantí in Solsona) only have one sufficiently significant common link: their adherence to the Tridentine Counter-Reformation.

KEYWORDS: History of the University; Tortosa; Tarragona; Solsona.

## 1. INTRODUCCIÓ

Aquest treball forma part d'una línia de recerca doctoral, impulsada per l'Institut Universitari Alma Mater de la Universitat Europea IMF del Principat d'Andorra, dedicada a l'anàlisi dels estudis generals i les universitats erigides al Principat de Catalunya entre el 1300 –creació del primer Estudi General a Lleida– i el 1717, any de la seva “reducció” borbònica a Cervera. La línia de

recerca categoritza analíticament cadascun dels estudis generals i les universitats com a manifestacions concretes de la institució social educativa universitària, fet que en comporta la consideració a partir d'un enfocament institucionalista i el seu estudi en perspectiva històrica. Per tal d'assegurar la coherència de la recerca, la línia adopta el model analític establert per la Conferència Europea de Rectors a través d'*A History of the University in Europe*, editada per W. Rüegg (1992-2011), que assumeix el fet històric institucional universitari com a opció analítica de naturalesa sociològica, amb les conseqüents vinculacions metodològiques, entre elles les derivades de la preceptiva anàlisi morfofenètica de cada cas objecte de recerca doctoral. En conjunt, el projecte de recerca de l'Institut Universitari Alma Mater *Universitats i país*, que empara la línia de recerca doctoral, té com a objectiu reunir un coneixement històric sistemàtic i ordenat de les institucions universitàries catalanes, a partir del qual se'n pugui comprovar el grau real de sintonia evolutiva davant l'evolució general de les universitats de l'Antic Règim, i corroborar, matisar o rebatre la identificació historiogràfica tradicional d'una evolució particular, caracteritzada per la decadència institucional, l'aïllament acadèmic i la postració científica.

## 2. ELS ESTUDIS GENERALS I LES UNIVERSITATS DE CATALUNYA: TIPOLOGIES

El Principat de Catalunya va disposar de set estudis generals universitaris,<sup>1</sup> amb notables diferències entre ells, tant des de la perspectiva acadèmica com des de la jurídica. En aquesta segona dimensió, la distinció bàsica s'estableix entre els centres universitaris de naturalesa civil, erigits a instàncies dels poders comunals (Lleida, Girona, Barcelona i Vic), i els de naturalesa canònica, vinculats als estaments eclesiàstics (Tarragona, Tortosa i Solsona). El bloc de les institucions canòniques presentava en la seva configuració acadèmica uns trets comuns força més intensos que els que s'observen entre les comunals. Els més rellevants foren sens dubte la cronologia i la motivació fundacional

<sup>1</sup> SERRANO, J. *Fray Pedro Mártir Sans Jordá, OP. Las misiones dominicas en China*, Ascó: Ajuntament d'Ascó, 2023, vol. I, p. 52. Cal advertir que no s'inclouen entre els catalans l'estudi general de Perpinyà, creat per privilegi del comte-rei Pere III de l'any 1348 i reconegut el 1379 per butlla del papa (d'Avinyó) Climent VII, pel fet de situar-se al Comtat de Rosselló (CATAFAU, A. «Les débuts de l'université sous les rois d'Aragon», a SAGNES, J. (ed.). *L'université de Perpignan. L'une des plus anciennes universités d'Europe*, Perpinyà: Presses universitaires de Perpignan-Fondation Université de Perpignan Via Domitia, 2013, p. 11-69), ni tampoc l'estudi general de l'*Schola Christi* de Sant Jaume del Pallars (Trempe), que tot i disposar del reconeixement pontifici de Climent VII (de Roma) a partir del 1532, mai no va constituir una universitat i es va limitar a la formació de membres de l'Orde de Predicadors.

—totes tres són posttridentines—,<sup>2</sup> la limitació *lectora* als ensenyaments d'Arts i de Teologia<sup>3</sup> i, finalment, el predomini docent de l'Orde de Predicadors, que en el cas de Solsona va incloure fins i tot la direcció i la gestió completa de la fundació pia educativa. Existeix, però, un altre tret comú a les tres universitats canòniques catalanes que ha passat inadvertit per la historiografia tradicional catalana, segurament a causa de la manca d'estudis comparatius de les evolucions històriques universitàries. Aquest tret no és altre que la presència d'uns forts lideratges personals en la morfogènesi de les tres universitats canòniques catalanes, desconegut en les corresponents a les quatre universitats comunals.

### 3. LA MORFOGÈNESI UNIVERSITÀRIA

D'acord amb les explicacions institucionalistes clàssiques, la universitat europea seria el fruit de la pressió d'un fet social subjacent, el qual, per obtenir la condició institucional, va haver de concretar la seva missió, fer-la comprensible a la societat i, finalment, aconseguir que aquesta, mitjançant els poders públics civils i religiosos del seu temps, l'acceptessin i la protegissin jurídicament i políticament personificant-ne l'organització. El procés va culminar seguint un camí més o menys comú, emmarcat entre el reconeixement eclesiàstic i l'autorització civil, a vegades harmònic, com en el cas de Lleida, i a vegades conflictiu, com fou el cas de Nàpols, sempre depenent de les relacions que un i altre poder mantinguessin en aquell moment històric.

Observades en conjunt, les universitats històriques catalanes acrediten l'existència dels respectius substrats socials requerits per la teoria institucionalista, si bé, com és lògic, amb particularitats pròpies. La universitat

<sup>2</sup> FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques del Principat de Catalunya (1300-1720): Solsona*, Sant Julià de Lòria: Universitas Europaea IMF, 2024, tesi doctoral, p. 169-180. L'estudi general de Tarragona fou reconegut per butlla del papa Gregori XIII de l'any 1574 i el privilegi reial li fou atorgat l'any 1588 pel comte-rei Felip I (II). En el cas de Tortosa, la butlla pontificia fou del 1600 i el privilegi reial, de 1645. Solsona va obtenir el reconeixement pontifici l'any 1614 mitjançant una atípica butlla papal de reconversió d'una fundació pia i mai no va demanar el privilegi reial.

<sup>3</sup> RAMIS, R.; RAMIS, P. *Estudios sobre la Universidad de Tarragona*, Madrid: Dykinson, 2022, p. 21. A la universitat literària de l'estudi general del Col·legi de Llobera de Solsona, a l'empara de la seva particular butlla pontificia, es van constituir facultats de Lleis i de Medicina amb professorat doctor agregat, fet que va permetre una continuada i completa activitat de graduació al centre (FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques*, *Op. cit.* p. 313-317). La Universitat de Tarragona va sol·licitar l'any 1629 permís al Virrei de Catalunya per a la concessió de graus, la qual cosa li fou denegada.

ilderdenca, degana de les catalanes, en el moment del seu reconeixement reial podia documentar la presència d'escoles jurídiques i mèdiques a la ciutat,<sup>4</sup> de la mateixa manera que la darrera de totes, la de Solsona, malgrat la petitesa de la seva realitat urbana –esdevinguda “ciutat” l’any 1594– podia testimoniar també una tradició educativa comunal des del segle XIV.<sup>5</sup> El substrat social “formatiu” cal entendre’l com una xarxa plural, conformada per escoles ben diverses: les comunals (que en alguns casos eren de Gramàtica, però en altres, com ara Barcelona, eren veritables estudis generals “auniversitaris”); les eclesiàstiques, vinculades a la respectiva catedral o canònica –Solsona– o als convents de religions presents a les ciutats –Tortosa–, i, finalment, les de mestres particulars, dedicades bàsicament a preparar juristes i metges. Podem afirmar, doncs, que cap de les set universitats històriques del Principat de Catalunya fou erigida en una ciutat episcopal mancada de tradició o substrat previ de naturalesa educativa, un fet que es pot considerar gairebé una regla general en l'àmbit europeu. Ara bé, l'activació o la reivindicació d'aquest substrat com a justificació en favor d'un reconeixement institucional universitari no va seguir arreu el mateix guió.

La fase següent del procés, la manifestació de l'assentiment social, es va desenvolupar progressivament a quasi totes les ciutats universitàries catalanes i de forma semblant. Llevat del bisbat d'Urgell, on l'estament mercantil fou tothora relativament feble, a la resta de ciutats episcopals catalanes les classes dirigents es mobilitzaren a favor de la seva respectiva institució universitària, cosa que confirma el compliment de les tesis de Bourdieu sobre els beneficis de l'acumulació del capital intel·lectual.<sup>6</sup> Això no obstant, el panorama general de l'assentiment universitari català presenta un curiós episodi en el cas del Consell de Cent de Barcelona, que l'any 1391 va rebutjar l'oferiment del comte-rei Martí I de constituir un estudi general universitari a la ciutat, una resistència que es va mantenir fins a mitjans del segle següent, però que

<sup>4</sup> BUSQUETA, J. J. «La fundación del *Studium Generale* de Lleida y la tradición jurídica ilderdense», *Scripta*, núm. 15, 2020, p. 148-164. DOI: <https://doi.org/10.7203/scripta.15.17563>

<sup>5</sup> FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques*, Op. cit. p. 145-150.

<sup>6</sup> WEIK, E. «The Emergence of the University. A case Study of the Founding of the University of Paris from a Neo-Institutionalist Perspective», *Management & Organizational History*, vol. 6, núm. 3, 2011, p. 287-310.

en termes institucionalistes es pot explicar raonablement,<sup>7</sup> i en perspectiva històrica se'n poden trobar exemples coetanis significatius.<sup>8</sup>

L'assentiment social esdevé realment efectiu a partir del moment en què els agents que el representen inicien les seves accions amb l'objectiu d'aconseguir la personificació jurídica de la universitat, que constitueix el seu veritable perfeccionament institucional. En la història universitària europea, aquests agents els podem identificar en òrgans comunals i eclesiàstics, però també en grans personalitats, tant civils com religioses. Ambdues opcions es poden considerar històricament normals, atès que els exemples d'un o altre tipus de lideratge són nombrosos arreu d'Europa, si bé les motivacions que els alimentaven foren evidentment diferents. Així, per exemple, l'Estudi General i la Universitat de Nàpols (1224) foren una empresa personal de l'emperador Frederic II, motivada per la seva oposició política a l'Alma Mater bolonyesa, mentre que els dirigents de la ciutat de Lleida, que mig segle després van demanar al comte-rei Jaume II la creació d'un estudi general, conformaven un grup social força cohesionat (dedicat majoritàriament al comerç de la llana i del tèxtil, i amb vincles o arrels a les terres occitanes) i bon coneixedor dels beneficis que els estudis generals proporcionaven a les ciutats de Montpeller i Tolosa de Llenguadoc.

<sup>7</sup> La historiografia sobre la Universitat de Barcelona ha estudiat aquest episodi de resistència universitària de la ciutat durant el segle xv, i ha formulat raonables hipòtesis explicatives (GAYA, R. «Por qué se retardó la fundación de la Universidad de Barcelona», *Analecta Sacra Tarraconensis*, núm. 25 (1952), p. 165-171; CARRERÉ, C. «Refus d'une création universitaire et niveaux de culture à Barcelone: hypothèses d'explication», *Le Moyen Age*, núm. 85 (1979), p. 245-273; CLARAMUNT, S. «Els orígens dels estudis universitaris a Barcelona», a BUSQUETA, J. J.; PEMÁN, J. (ed.). *Les universitats de la Corona d'Aragó, abir i avui*, Barcelona: Pòrtic, 2001, p. 148-156), a partir de les quals es pot inserir el cas en el marc teòric institucional. Des del segle xii, Barcelona tenia resoltes les seves necessitats formatives bàsiques, ja sia per via eclesiàstica, comunal o privada, i no estava disposada a acceptar una comunitat universitària privilegiada com la de Lleida. En termes institucionalistes, resulta evident que els dirigents de la capital catalana eren favorables a l'objecte universitari –l'estudi–, i vetllaven pel capital intel·lectual que generava, promovent vies alternatives als graus universitaris per a l'accés a les llicències professionals; en canvi, eren refractaris al subjecte universitari –els estudiosos–, puix no consideraven que els sacrificis comunals que comportava reconèixer una comunitat jurídicament privilegiada li generessin uns beneficis compensatoris. Al final, però, el Consell de Cent de Barcelona va acabar claudicant: els estudis generals mancats de comunitat universitària, no tenien vis atractiva, i la implacable realitat de la crisi del segle xv els va dur a l'assentiment final.

<sup>8</sup> RÜEGG, W. «Themes», a DE RIDDER-SYMOENS, H (ed.). *A History of the University in Europe I: Universities in the Middle Ages*, Cambridge (UK): Cambridge University Press, 1992, p. 21-22. L'exemple cronològicament paral·lel al de Barcelona fou el de la ciutat suïssa de Basilea, on el rebuig comunal a la universitat es basava també en un càlcul mercantil de cost i benefici amb resultat negatiu. Igualment, s'hi va acabar per acceptar la creació de la universitat com una solució davant la crisi econòmica i social del segle xv.

## 4. ELS LIDERATGES PERSONALISTES EN LA MORFOGÈNESI UNIVERSITÀRIA

Els lideratges d'actors individuals no són cap excepcionalitat històrica en la biografia universitària europea, ans al contrari: grans universitats històriques foren el fruit de la motivació, la capacitat i la perseverança de figures personals. Una aproximació comparativa d'aquest conjunt d'exemples revela un fet força previsible, com és l'elevada posició civil o eclesiàstica d'aquests agents individuals promotors d'institucions universitàries (fins i tot quan la seva iniciativa fou de caràcter reactiu i indirectament promotora).<sup>9</sup> En el camp civil, a més del referit exemple de Nàpols, tenim altres insignes fundacions personalistes, com ara la Universitat Carolina de Praga, la primera de l'Europa oriental (1348), creada per l'emperador Carles IV (que culmina així els intents precedents del rei Venceslau II de Bohèmia), o la Ruperto Carola Heidelbergensis, la primera de les germàniques, erigida l'any 1386 pel comte palatí renà Rupert I. En el camp eclesiàstic, els exemples de fundacions impulsades per altes dignitats són també nombrosos; hi destaca l'*Studium Urbis* romana, creada el 1303 pel papa Bonifaci VIII i fusionada amb l'*Studium Curiale* per Lleó X dos segles després, mentre que al regne de Castella hom ha d'esmentar forçosament la promoció de la *Complutensis Universitas* (1499) per part del cardenal Cisneros, canceller major del regne. En tots aquests exemples, les autoritats no es van limitar a sancionar el dret o el privilegi universitari, sinó que van exercir una activa iniciativa en el plantejament dels projectes respectius.

Els comtes-reis del Casal de Barcelona van tenir, en termes generals, un posicionament favorable a les propostes d'erecció o personificació d'institucions universitàries. Jaume II va demanar la butlla papal que permetria la creació del primer estudi general i la universitat dels estats de la Corona d'Aragó (1297) a instàncies de la ciutat de Lleida, a la qual va traslladar el pes del desenvolupament de la institució. Cent anys més tard seria el comte-rei Martí I qui instaria el Consell de Cent de Barcelona a demanar l'erecció d'un estudi general universitari, una iniciativa amb un compromís limitat, atès que en el fons es tractava d'una reconversió dels centres educatius comunals (finançats íntegrament per la ciutat). Els monarques de les cases successores de Trastàmara i d'Habsburg, per la seva part, tot i que van intervenir en

<sup>9</sup> Per exemple, la promoció de les escoles d'Oxford fou el resultat de la prohibició establerta l'any 1167 pel rei Enric II d'Anglaterra als seus súbdits d'assistir a l'Estudi General de París, un fet que va comportar el reconeixement del papa Innocenci IV l'any 1254.

l'autorització de cinc estudis generals catalans (Solsona no la va sol·licitar mai), van tenir una actitud més o menys cautelosa, segons cada cas, fent ús d'un cert oportunisme polític en algun d'ells.<sup>10</sup> Sia com sia, l'actitud promotora de Martí I a Barcelona es pot considerar una excepció poc recixida. El paper de la resta dels comte-reis fou el de receptors d'iniciatives d'altres agents, ja fossin les autoritats comunals o les episcopals, i per aquesta raó difícilment es podria qualificar d'intervencionisme actiu en les fundacions universitàries catalanes, i encara menys de lideratge.

A les quatre universitats comunals catalanes, l'acció de lideratge assumida per les autoritats locals la tenim ben documentada, i en cap d'elles apareix una figura personal que pugui ser considerada el factòtum de l'èxit institucionalitzador.<sup>11</sup> En canvi, en la morfogènesi de les universitats canòniques catalanes queda prou evident que sense l'impuls de tres personatges històrics concrets la seva sort hauria estat segurament una altra. El cas, però, és que els perfils d'aquests tres personatges no presenten gairebé cap tret en comú que permeti fonamentar algun tipus d'hipòtesi general mínimament explicativa.

## 5. ELS PERFILS BIOGRÀFICS DELS LÍDERS UNIVERSITARIS CATALANS

Les figures que encarnen el lideratge personal en les morfogènesis institucionals de les tres universitats canòniques catalanes foren, per ordre cronològic, el frare dominic Baltasar Sorió, el cardenal Gaspar Cervantes de Gaete i el cavaller Joaquim de Setantí.

<sup>10</sup> MUÑOZ, J. H., QUEROL, E. *La Guerra dels Segadors a Tortosa (1640-1651)*, Valls: Cossetània, 2004. La butlla pontifícia de l'Estudi General i la Universitat de Tortosa de l'any 1600 no fou complementada pel comte-rei Felip III (IV) fins l'any 1645, en el context de la seva política de recompensa durant la Guerra dels Segadors.

<sup>11</sup> BUSQUETA, J. J. «La fundación del *Studium Generale*...» *Op. cit.*, p. 148-164; TORRES, X. «Els orígens de l'Estudi General de Girona: uns començaments que es fan esperar» *aScripta*, núm. 15 (2020), p. 165-171. DOI: <https://doi.org/10.7203/scripta.15.17564>. CLARAMUNT, S. *Els orígens dels estudis universitaris...* *Op. cit.*, p. 148-156; RIAL, R. *L'ensenyament superior a la Catalunya Central entre els segles XVII i XIX. De la Universitat Literària de Vic (1599-1717) al Seminari Conciliar de Vic (1749-1868)*, Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2003.

### 5.1. Tortosa: Baltasar Sorio

Baltasar Sorio fou un frare de l'Orde de Predicadors nascut al Regne de València l'any 1457 i mort a Tortosa cent anys després. L'any 1501 es va graduar com a mestre en Teologia a la Universitat de València i tot seguit fou investit doctor a la Universitat de París. A finals d'aquella mateixa dècada estava vinculat al convent de Santa Caterina de Barcelona i era ja un requerit predicador a moltes localitats catalanes durant la Quaresma.<sup>12</sup> L'any 1511 fou nomenat vicari general de la província dominica d'Aragó, i feia de jutge en el certamen poètic en llaor de santa Caterina de Siena a València.<sup>13</sup> El 1513, ubicat al convent castellonenc de sant Mateu, dins la diòcesi tortosina, va publicar en llatí la seva teatralització d'un sermó nadalenc titulat *Oratio litteralis in Christi Nativitatem*.<sup>14</sup> Durant aquesta fase de la seva vida va escriure diversos tractats teològics, entre ells l'*Apologeticus pro unica Maria Magdalena*, en què rebutja les tesis del teòleg francès Jacques Lefèvre d'Étaples.<sup>15</sup>

A la seu de Tortosa hi havia una lectoria fundada gràcies a una deixa testamentària de Bartomeu Pons del 1362. Aquest llegat va dotar econòmicament una capellania dedicada a sant Pere i sant Pau, la qual havia d'estar assignada a un membre de l'Orde de Predicadors, que aleshores no era present a Tortosa, cosa que Pons volia canviar. Així, des de 1363, era tradició que el provincial dominic d'Aragó enviés un teòleg a fer-se càrrec de la lectoria tortosina, normalment des de Barcelona o Tarragona. L'any 1520 l'elegit fou

<sup>12</sup> MIRÓ, R. «Predicadors a Cervera (segles XV-XVIII)», *Miscel·lània Cerverina*, núm. 19 (2009), p. 165-221. L'any 1509 està documentada la seva activitat predicadora quaresmal a Cervera, identificat com a "mestre en Sacra Pàgina".

<sup>13</sup> FERRANDO, A. *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, València: Institució Alfons el Magnànim, 1983.

<sup>14</sup> ALCINA, J. F., GOROSTIDI, D. «Sorío's *Oratio litteralis in Christi Nativitatem* (Valencia, c. 1513): Staging and Performance Arrangements for a Dramatized Sermon», a KOVÁCS, L.; MASSIP, F. (ed.) *Re-enactments of the Nativity from the Middle Ages to the Present*, Kassel: Edition Reichenberger, 2020, p. 80-108.

<sup>15</sup> Els anys 1517 i 1519 Lefèvre d'Étaples, aleshores resident al convent de Saint Germain-des-Prés, prop de París, va publicar dos assaigs crítics sobre Maria Magdalena: *De Maria Magdalena i De tribus et unica Magdale na disceptatio secunda*, on afirmava que Maria, la germana de Llätzer, Maria Magdalena i la penitent que va ungir els peus de Crist (Lluc 7:37) eren tres persones distintes. Aquesta tesi va generar fortes controvèrsies i refutacions, entre elles les de John Fisher, el que seria bisbe màrtir de Rochester, i de Noël Bédier, síndic de la Universitat de París, que l'any 1521 –any de publicació del tractat de Sorio– va condemnar solemnement la tesi de Lefèvre (Bédouelle, G. *Lefèvre d'Étaples et l'Intelligence des Écritures*, Genève: Droz, 1976).

fra Baltasar Sorió, que aleshores gaudia ja de reconeguda reputació intel·lectual i literària.

L'arribada de Sorió a la lectoria de la seu tortosina a finals de 1521 va significar l'inici del que seria una gran transformació. Malgrat la seva edat (tenia ja 64 anys), comptava amb una enèrgica personalitat que ben aviat es va manifestar. A les rendes de la capellania hi va sumar una assignació del capítol catedralici de 30 lliures anuals per la lectoria i, sobre aquesta base, es va mobilitzar per aconseguir almoines i donacions de la societat tortosina i del seu Consell municipal, essent el resultat la transformació de la capellania en una església i de l'habitació del lector en un col·legi dominic,<sup>16</sup> cosa que va aconseguir impulsant les obres de construcció de l'aula de Teologia, del Teatre per a les discussions, del petit claustre amb les cel·les dels lectors i dels estudiants al voltant, així com tots els serveis i equipaments associats (cuina, refectori, cisterna, etc.). El pas següent fou convèncer el seu propi Orde de reconèixer legalment l'estudi bastit a partir de la lectoria, cosa que finalment va aconseguir durant la sessió del capítol provincial celebrat a Girona l'any 1530, on consta literalment a l'acta que *"Aprobamos el estudio hecho por el Reverendo Maestro Fray Baltasar Sorió, fundado en la Casa de Tortosa, al modo del Colegio de San Gregorio de Valladolid."*<sup>17</sup> Amb aquesta fita s'encetava el particular itinerari d'institucionalització dels centres d'estudis de l'Orde de Predicadors, que, esquemàticament, començava pel reconeixement d'un centre com a *studium conventuale*, normalment limitat als ensenyaments d'Arts i principis de Teologia i on tant docents com discents eren membres de l'Orde, la qual, en virtut de l'acord del Capítol provincial, quedava compromesa humanament i materialment amb el funcionament del centre. El pas següent era el reconeixement com a *studium solemne*, que Sorió obtindria dos anys més tard del papa Pau III, mitjançant una butlla d'autorització de la donació episcopal de l'immoble i la transmissió de la renda associada a la capellania de B. Pons; aquesta butlla va comportar el reconeixement del col·legi d'estudis allí instituit per a l'ensenyament d'Arts i de Teologia a eclesiàstics dominics

<sup>16</sup> QUEROL, E. «L'antiga Universitat a Tortosa», *SCRIPTA, Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, núm. 15 (2020), p. 217–228. Relata aquesta exitosa mobilització tortosina en favor del projecte de Sorió citant la carta que el Consell de la ciutat va enviar l'any 1541 al secretari reial Francisco de los Cobos en què demanava el patrocini reial per a la construcció de l'immoble per a l'Estudi, on diu que *"... celando el reverendo maestro Sorió [...] la perdición de las letras, hubo una bulla apostólica para hacer colegio en su casa, [...] que en menos de ocho años que ha se empezó el fervor y ejercicio, han salido muchos maestros, y bien doctos y buenos predicadores"*.

<sup>17</sup> RAMIS, R.; RAMIS, P. *Estudios sobre la Universidad de Tortosa*, Madrid: Dykinson, 2020, p. 46.

i no dominics, tal com es fa constar en la carta que el Consell de Tortosa va enviar a l'emperador Carles l'any 1542 en què cercava el seu patronatge i suport.<sup>18</sup>

Sorió esdevingué rector del Col·legi a partir de la seva institució i el reconeixement per part del Capítol provincial, l'any 1530. En l'arquitectura organitzativa dels predicadors, aquest càrrec equivalia a la pràctica al de prior conventual, i exercia responsabilitats de gestió i administració que anaven molt més enllà que les d'un ministeri estrictament acadèmic. Durant el seu primer mandat rectoral (1530-1547), Sorió va emprendre les obres del claustre del convent amb la promesa arrencada al Consell tortosí l'any 1539 d'un ajut de 200 lliures. A manca de compliment d'aquest compromís comunal, Sorió, que havia suspès les activitats docents el 1540, no va dubtar a escriure directament a l'emperador per requerir-ne la intervenció, atès que els diners provenien de l'anomenada "taxa de l'imperiatge". El pagament, però, va arribar quan ell ja havia traspassat. El seu irreductible lideratge torna a fer-se present l'any 1543, quan s'assabentà del projecte imperial de crear a València un col·legi per als conversos moriscos, cosa que havia restat oportunitats de creixement al centre tortosí. Per aturar-ho es va presentar personalment a la Cort, on va aconseguir convèncer el comissionat imperial del projecte, el bisbe de Calahorra, que la millor opció era bastir aquell centre a Tortosa, a l'espai contigu al Col·legi de Sant Domènec, atès que la presència morisca a la diòcesi tortosina era també molt alta. El resultat de la gestió de Sorió no va poder ser més exitosa: el 1544 obtingué una cèdula que ordenava que el Reial Col·legi de Nous Conversos de Sant Maties i Sant Jaume es construís a Tortosa, al costat del de Sant Domènec i Sant Jordi, i que fos regit pels predicadors, és a dir, per Sorió, que actuaria de rector únic i procediria ràpidament a crear un fons comú i administrar les rendes de forma conjunta i discrecional.<sup>19</sup>

L'obra de la seva vida quedava, doncs, materialment assegurada. Però això no va fer minvar la fortalesa del seu lideratge. L'any 1547, el Capítol provincial decideix rellevar-lo del càrrec de rector dels col·legis (no de la lectoria de la

<sup>18</sup> QUEROL, E. «L'antiga Universitat...» *Op. cit.* p. 218: «les lliçons que en aquell [Estudi] se fan en Arts i Teologia, i especialment en la Sagrada Escriptura, són comunes a tots los eclesiàstics i seculars que volen oir i entrevenir en los exercicis escolàstics».

<sup>19</sup> QUEROL, E. «L'antiga Universitat...» *Op. cit.* p. 220: La cèdula fundacional del comte-rei Felip I (II) va nomenar Sorió supervisor de la fàbrica dels Reials Col·legis, i va dotar el projecte amb 800 ducats anuals: 500 per al Reial Col·legi de Nous Conversos de Sant Maties i Sant Jaume, i 300 per al Reial Col·legi de Sant Domènec i Sant Jordi, —a càrrec de la mensa episcopal, atès que el bisbe de Tortosa era també coadministrador del centre—.

Catedral), però Sorió, amb 91 anys fets, es va negar a acceptar la decisió del seu Orde, i va començar una campanya contra el seu successor,<sup>20</sup> en la qual va comptar amb suports eclesiàstics i civils. Al final, fou necessari que el mateix comte-rei Felip I (II) el comminés a deixar el càrrec. Tot i així, es va negar a abandonar l'habitació de la lectoria i allí va morir el 1547, amb els cent anys complerts, sense poder veure la institucionalització completa del seu Col·legi en un *studium generale* i universitat pontifícia, la qual arribaria l'any 1600 de la mà de la butlla del papa Climent VII.

## 5.2. Tarragona: Gaspar Cervantes de Gaete

Seguint l'ordre cronològic de les actuacions, el segon personatge que cal considerar és Gaspar Cervantes de Gaete (1511-1575),<sup>21</sup> reconegut impulsor i finançador de l'Estudi General i la Universitat de Tarragona. Nascut a la vila extremenya de Trujillo l'any 1511, va fer els estudis superiors a les universitats de Salamanca i de París, on es va doctorar en Teologia, com Sorió. La seva sòlida formació universitària li va permetre iniciar una carrera eclesiàstica al servei de la Inquisició, primer al Regne d'Aragó, on fou inquisidor de Saragossa, i després al de Castella (Sevilla); finalment, s'incorporà a la cúria pontifícia. L'any 1561 fou nomenat arquebisbe de Mesina i el 1564, de Salerno, i durant aquests mandats va participar activament en els debats del Concili de Trento. L'any 1568 li arribà el nomenament d'arquebisbe de Tarragona, però els delicats encàrrecs papals<sup>22</sup> li van impedir prendre'n possessió fins a l'any 1572

<sup>20</sup> RAMIS, R.; RAMIS, P. *Estudios sobre la Universidad... Op. cit.* p. 47: El successor fou Fra Hernando del Santo Ambrosio, i segons recull el *Lumen Domus* « (...) *“apenas hubo un día de quietud mientras fue Rector. Porque como entró a despeso de fr. Soria y tenía muchos valedores no solo en el Colegio, sino en la Ciudad y singularmente en el Cabildo, pudo dar muchos pesares al Rector y de todo se lo dio, no solo con el inventario...”* ».

<sup>21</sup> TELLECHEA, J. I. *El cardenal Gaspar Cervantes de Gaete (1511-1575)*, Barcelona: Balmesiana, 1983. En relació als seus cognoms, cal advertir que Cervantes era el cognom incomplet de la seva mare, Maria Alonso de Cervantes, i que el del pare, Francisco de Gaete, sovint apareix transformat en Gaeta, la qual cosa genera l'errònia impressió d'un vincle amb la històrica vila del Laci, sota sobirania hispànica des de principis del segle XVI. A l'epitafi de la seva tomba a la catedral de Tarragona que hi ha a la paret de les Verges apareix esmentat com “Gaete Cervantes”, mentre que a la paret de Sant Miquel hi diu “Cervanti Gaete”.

<sup>22</sup> TELLECHEA, J. I. *Fray Bartolomé Carranza de Miranda: investigaciones históricas*, Pamplona: Fondo de Publicaciones del Gobierno de Navarra, 2002. El cas més complicat que va haver d'afrontar fou l'expedient del dominic navarrès Bartolomé Carranza de Miranda, arquebisbe de Toledo i primat de les Espanyes, empresonat a Sant'Angello des de 1567, per ordre del papa Pius V, que va ordenar la revisió de la sentència condemnatòria per heretgia dictada a Castella aquell mateix any i, de la mà de Cervantes, dictar l'absolució l'any 1672.

—va enviar un nebot, Francisco de Gaeta, com a procurador seu—. Durant aquesta retenció romana, va poder ajudar el seu parent més insigne: Miguel de Cervantes Saavedra,<sup>23</sup> i fou nomenat cardenal de l'església (1570).<sup>24</sup> Va exercir el mandat episcopal tarragoní només tres anys (morí el 1575), però durant aquest curt període de temps va demostrar tant la seva experiència romana de govern<sup>25</sup> com el seu compromís amb els canons tridentins.

Aquest compromís, que resulta manifest quan ordena la traducció immediata al català de les seves *Istruzioni*<sup>26</sup> —i en la seva promoció de la Companyia de Jesús—,<sup>27</sup> és també el que s'observa en la morfogènesi universitària tarragonina. El Cànon XVIII del Concili de Trento es va aprovar l'any 1561 sense afrontar el problema de l'estructura “beneficial” del finançament, i obligava a erigir seminaris conciliaris sense fixar uns recursos adequats.<sup>28</sup> El resultat fou que cap dels bisbats catalans aconseguiria una

<sup>23</sup> GRACIA, J. *Miguel de Cervantes. La conquista de la ironía*, Madrid: Taurus, 2016. A finals del 1569, el cardenal va acollir a Roma l'autor d'*El Quijote*, desterrat per ordre reial a causa de la seva luctuosa participació en un duel, i li va facilitar el càrrec de cambrer del cardenal Giulio Acquaviva, al qual va acompanyar en els seus viatges per Palerm, Milà, Florència, Venècia, Parma i Ferrara durant el 1570. A finals d'aquell any va incorporar-se com a soldat al terç de Miquel de Montcada, i va participar com a tal a la famosa batalla de Lepanto l'any 1571.

<sup>24</sup> BOAGA, E. «Il complesso titolare di S. Martino ai Monti in Roma», a AA.VV., *Dalla Chiesa antica alla Chiesa moderna, Miscellanea per il Cinquantenario della Facoltà di Storia Ecclesiastica della Pontificia Università Gregoriana*, Roma: Pontificia Università Gregoriana, 1983, p. 1-17. En reconeixement de la seva actuació en el cas de B. Carranza, el papa Pius V li va concedir l'any 1570 el títol cardenalici de Sant Vitale, primer, i de Sant Silvestre i Sant Martí in Monti (*Equitii*), després, el qual va ostentar fins a principis del 1572. El mateix papa Pius V el va nomenar cardenal de Santa Balbina (*Tigridae*) l'any 1572, càrrec que va mantenir fins a la seva defunció l'any 1575.

<sup>25</sup> Entre les seves actuacions civils del 1572 al 1575 destaquen l'edificació del baluard que protegeix l'interior del port de Tarragona (que duu el seu nom), el projecte d'abastiment d'aigua a la ciutat des de les fonts de Puigdelfí (que no podrà veure acabat) o la fundació d'un geriàtric i d'un orfenat per a gent menesterosa.

<sup>26</sup> La traducció de l'original italià fou publicada a Barcelona l'any 1575 amb el títol *Instruccions, y advertiments molt útils necessaris per les persones ecclesiàstiques y principalment per als qui tenen cura d'ànimes, així de com s'han d'haver en les persones, com ensenyar e instruir a sos parroquians en public y en lo secret de la Penitència*.

<sup>27</sup> Segons consta a l'*Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona* del canonge Josep Blanch (edició de Joaquim Icart, Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1985), la relació de Cervantes amb els jesuïtes li venia de la seva estada com a inquisidor a Sevilla, i fou ell qui els cridà a fundar “la Casa de Probació de tota la Corona” a Tarragona, i “en tenir-los en ciutat los dona 12 mil lliuras pera fer la casa y renda, y en lo testament que féu dins pocs dies los ne dexa 8 mil més y la quarta part de sa heretat, pagats los llegats, que fonc molta cosa” (v. II, p. 148-149).

<sup>28</sup> La Norma instituendi Seminarium Clericorum, eosque in ipso educandi proposava “l'limar porcions” de beneficis en favor dels nous seminaris, cosa que va generar una font de litigis constants per als bisbes. Aquesta problemàtica explica, en gran mesura, les dificultats de crear-los a finals del segle XVI, i els bisbats catalans no en foren una excepció.

solució estable durant el segle XVI, llevat del de Tarragona, amb un disseny jurídic i econòmic obra personal del cardenal Cervantes.

Cervantes, com a bon canonista i perfecte coneixedor de les disposicions tridentines, sabia que les facultats universitàries de Teologia no eren una alternativa als nous seminaris,<sup>29</sup> de forma que va optar pel camí invers: crear primer el seminari i després, l'estudi general, de manera que assegurava una font de renda unificada i suficient per a ambdues institucions.<sup>30</sup> Però allò que més posa de relleu el lideratge personal de Cervantes en l'empresa universitària tarragonina fou la gran inversió del propi patrimoni. No es va limitar a fer un disseny institucional brillant, sinó que hi va posar els seus mitjans materials per fer-lo possible.

### 5.3. Solsona: Joaquim de Setantí

El tercer i darrer cas és el de l'estudi general i universitat del Col·legi dels Sants Miquel i Gabriel de Solsona, conegut també com Col·legi de Llobera.<sup>31</sup> L'actor principal en la seva morfogènesi fou Joaquim de Setantí i Alzina (1540-1617), un personatge interessantíssim del barroc català, tant per la dimensió política i militar com per la religiosa i intel·lectual. A diferència dels

<sup>29</sup> Les facultats de Teologia dels estudis generals impartien uns estudis de naturalesa intel·lectual i vocació elitista, que culminaven amb una *licentia docendi*, molt apreciada arreu però totalment desconnectada de la *licentia ordenandi*, que continuava en mans dels bisbes, incapaços d'assegurar la qualitat teològica dels seus destinataris. És en aquesta dinàmica que cal entendre el rebuig pontifici a una possible substitució dels seminaris diocesans per les facultats de Teologia erigides en els estudis generals de la diòcesi. La Congregació conciliar, creada arran de la reforma de 1588 del papa Sixte V (constitució *Immensa Aeterni Dei*), va haver d'emetre, ja des de finals del segle XVI, respostes a consultes de diversos bisbats, que preguntaven sobre la possibilitat d'utilitzar un col·legi d'estudis present a la diòcesi per a donar compliment a l'obligació tridentina d'erigir un seminari episcopal. La resposta romana fou sempre "no conforme al Concili", tal com s'acredita, per exemple, en el cas del breu rebut l'any 1592 al bisbat del Burgo d'Oasma. BARTOLOMÉ, B. *El Colegio-Universidad de Santa Catalina en el Burgo de Osma (1550-1840)*, Soria: Centro de Estudios Sorianos-CSIC, 1988, p. 61.

<sup>30</sup> FERRÉ, J., BORBONÈS, C. «El Cardenal Cervantes y la fundación de la Universidad de Tarragona», a *Comunicacions de les III Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*, Girona: Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis, 1979, p. 45-48; OLIVÉ, E., PRATS, J. M., GONZÁLEZ, A. *Història dels estudis universitaris a Tarragona: Un trajecte de vuit-cents anys*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2006.

<sup>31</sup> FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques*, *Op. cit.* p. 171. El Col·legi d'estudis de Llobera fou el fruit d'una butlla pontificia de 1614, de commutació de la missió de la fundació pia geriàtrica de l'Hospital d'en Llobera, fundat per Francesca de Llobera el 1411.

dos anteriors, Setantí no era eclesiàstic sinó un ciutadà honrat de Barcelona esdevingut aristòcrata al final de la seva vida.<sup>32</sup>

Els Setantí foren uns comerciants i banquers originaris de la ciutat de Lucca que, a finals del segle XIV, s'instal·laren al Principat de Catalunya,<sup>33</sup> on el seu cognom toscà Accettanti fou catalanitzat i convertit en Setantí.<sup>34</sup> La família s'entroncaria amb nissagues catalanes com la dels Llobera i generaria diverses branques, que van prosperar tant en l'àmbit econòmic com en el social i el polític. Joaquim de Setantí va pertànyer a la sisena i última generació de la família, i la seva biografia reflecteix, en principi, el progressiu decantament de la nissaga del comerç cap a la milícia. Va rebre la formació gramàtica al Monestir de Montserrat, però en comptes de prosseguir estudis universitaris va optar per la carrera militar, va enrolar-se als terços reials de Flandes (1566-1571) i va obtenir pel seus mèrits la castellanía reial de la Bellaguarda, al Comtat del Rosselló (1572). El seu posicionament polític realista no li va impedir fer carrera política, ni a la ciutat de Barcelona –arribaria a ser-ne el conseller en cap els anys 1592 i 1604– ni a la Generalitat de Catalunya –fou el diputat militar responsable de la lluita contra el bandolerisme–. Això no obstant, allò que més ha destacat d'ell la historiografia catalana ha estat la seva condició d'escriptor i erudit “tacitista”<sup>35</sup> i contrareformista (a més de tenir una de les millors biblioteques particulars de la ciutat).<sup>36</sup>

La vinculació de Joaquim de Setantí amb la ciutat de Solsona no constitueix un dels punts principals en les seves notes biogràfiques, però segurament fou la més transcendent des del punt de vista històric. En virtut de la seva descendència de la família solsonenca dels Llobera, Setantí era des de l'any 1586 coadministrador de la fundació pia autònoma de l'Hospital

<sup>32</sup> CABESTANY, J. «Aportación a la nómina de ciudadanos honrados de Barcelona», *Documentos y Estudios*, vol. 10 (1962), p. 39. Esdevingué ciutadà honrat de Barcelona l'any 1574. Gairebé al final de la seva vida, l'any 1610, el comte-rei Felip I (II) el va fer cavaller de l'Orde de Montesa en reconeixement dels serveis prestats a la corona.

<sup>33</sup> CORTÉS, C. *Els Setantí*, Barcelona: Fundació Vives Casajoana, 1977.

<sup>34</sup> ROSSICH, A. «El cavaller Joaquim de Setantí», *Butlletí de la Societat Catalana, d'Onomàstica*, vol. 80 (2000), p. 3-6.

<sup>35</sup> BARÓ, X. «Joaquim de Setantí i el tacitisme barceloní a les primeres dècades del segle XVII: l'erudició i la consciència històrica. Síntesi biogràfica», a BARÓ, X. *La historiografia catalana en el segle del barroc (1585-1709)*, Montserrat: Abadia de Montserrat, 2009, p. 89-91.

<sup>36</sup> ESPINO, A. «La biblioteca de Don Joaquim Setantí. Las lecturas de un tacitista catalán», *Bulletin Hispanique*, vol. 103, núm. 1 (2001), p. 43-73; BARÓ, X. «La biblioteca de Joaquim de Setantí i Alzina», a BARÓ, X. *La historiografia catalana en el segle del barroc (1585-1709)*, Montserrat: Abadia de Montserrat, 2009, p. 97-100.

d'en Llobera, creada per disposició testamentària de Francesca de Llobera l'any 1411.<sup>37</sup> Segons l'historiador solsonenc Ramon Planes,<sup>38</sup> una de les característiques de Setantí era la tendència al secretisme (fins al punt de fer apologia d'aquesta forma d'obrar), però això no impedeix apreciar-ne la mà en decisions reials tan significatives per a Solsona com foren la seva elevació a la categoria de ciutat (1592) i tot seguit en seu episcopal (1593), en què es va imposar a les aspiracions de Manresa i Balaguer. L'Estudi General –que no seminari conciliar– seria la tercera pota del seu projecte, i per aconseguir-lo no va dubtar a sacrificar la fundació pia familiar i renunciar a les rendes que en percebia com a administrador. Ell fou qui, d'acord amb els seus amics catalans a l'Orde de Predicadors, va instar l'autorització pontifícia de la commutació canònica, aconseguida el 1614, un procés complex, potser més llarg del que Setantí havia calculat, i que segurament es va veure afavorit pel pontificat de Pau V, un papa molt proper als dominics. Quan va morir, l'any 1617, Solsona era una ciutat episcopal i universitària.

## 6. CONCLUSIONS

Aquests lideratges personals en la morfogènesi de les universitats catalanes tenen realment poques coses en comú, raó per la qual resulta difícil plantejar qualsevol hipòtesi explicativa amb vocació d'aportar nous coneixements a la història universitària europea. Certament, els tres casos van coincidir en l'àmbit de les institucions universitàries catalanes d'iniciativa eclesiàstica o canònica: Tarragona, Tortosa i Solsona. En cap d'elles es va observar un lideratge institucional, ja sia episcopal o catedralici, que anés més enllà de coadjuvar en el projecte iniciat pels líders.

El fet que els tres personatges encapçalessin projectes universitaris en ciutats que els eren pràcticament alienes resulta curiós, però de relativa utilitat a efectes analítics, puix només serveix per constatar que l'amor patri local no fou l'agent animador de les seves obres. Per altra part, els dos personatges

<sup>37</sup> FANTOVA, F. X. *Les universitats històriques*, Op. cit. p. 172. La fundadora va disposar en el testament que els administradors de la fundació fossin sempre un descendent de la família paterna, els Llobera, i un de la materna, els Junyent, de manera que deixava el prior del convent dominic de la Seu d'Urgell com a responsable dels successius nomenaments.

<sup>38</sup> PLANES, R. *L'Hospital d'en Llobera: lectures d'història de Solsona*, Solsona: Centre d'Estudis Lacetans, vol. 1, 2016, p. 132-138. En una de les seves *Centellas de varios conceptos* hi afirma que "*El secreto es el alma de los negocios, y el que desvia las prevenciones contrarias*".

eclesiàstics, Sorió i Cervantes, no poden tenir un perfil més diferenciats: el primer era un combatiu teòleg predicador, i el segon, un canonista príncep de l'Església. Per altra banda, Setantí presenta vincles personals evidents amb l'Orde de Predicadors (fou investit cavaller a Santa Caterina, i també hi seria enterrat), però tant la seva formació com el seu estil de vida xoquen frontalment amb el dels fills de Sant Domingo. Els predicadors apareixen certament en els tres projectes, però amb participacions molt diverses. A Solsona el domini de la institució fou complet, directe i autònom; a Tortosa tingueren la direcció del centre però amb vincles de control catedralici i episcopal, mentre que a Tarragona la presència dels jesuïtes va impedir-los-hi un predomini semblant als anteriors.

En conclusió, allò que presenten en comú els tres líders universitaris catalans és el fet d'haver compartit bona part d'una mateixa època, la Barroca, la seva ferma i explícita adhesió a la causa tridentina i la capacitat d'accedir als centres superiors del poder civil i eclesiàstic, en què finalment s'havien de resoldre les institucionalitzacions dels seus projectes universitaris.